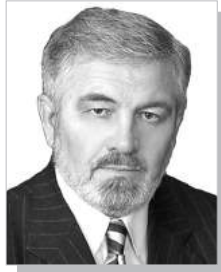

ЖИТТЯ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ: РЕАЛІЇ ТА СУСПІЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ

THE LIFE ON RURAL TERRITORIES: THE REALITIES AND SOCIAL EXPECTATIONS

Олександр ПАВЛОВ,
доктор економічних наук,
директор Навчально-наукового
інституту прикладної
економіки та менеджменту ім. Г.Е. Вейнштейна,
завідувач кафедри економіки промисловості
Одеської національної академії
харчових технологій

Oleksandr PAVLOV,
PhD Economics,
Director of the Education-Scientific
Institute of Applied Economic
and Management named after G.E. Veynshtain,
the Head of Department of Industry Economic,
Odessa National Academy
of Food Technologies

Тема сільських територій на сьогодні є досить злободенною. Який би з її аспектів не досліджувався науковцями, всі вони сходяться на думці, що стан сільських територій не відповідає сподіванням сільського населення та суспільним очікуванням у цілому. А якщо йдеться, зокрема, про життя на них, то більшість фахівців доходять висновку про його занепад. Щоб у цьому переконалися, зовсім не обов'язково звертатись до офіційної статистики, достатньо побувати у сільській глибинці. Проте такий емпіричний підхід не спрацьовує, коли ми спостерігаємо за життям у передмісті чи в приморській смузі. Тут усе відбувається навпаки.

Тому насамперед необхідно визначитися з термінами, якими ми оперуємо, а саме: «сільські території», «життя» та «суспільні очікування».

У публікаціях [1; 2; 3; 4] наголошується на тому, що поняття «сільські території» фіксує складний за структурною будовою об'єкт, що об'єднує економічну, соціальну та екологічну складові, які в свою чергу поділяються на такі елементи, як населення, поселення, виробничо-господарський комплекс, інфраструктура, землі сільськогосподарського та іншого призначення, навколишнє природне середовище, властивості яких розкривають їхню сутність і визначають певні функції. Для сільських територій характерні такі специфічні просторові параметри, як площа, протяжність, компактність, конфігурація, географічне розташування, а також певні ознаки: людність, щільність, кліматичні умови, особливості ландшафту. За розміром, масштабом, величиною сільські соціально-просторові утворення поділяються на базовий, районний, регіональний та загальнодержавний рівні, які співвідносяться між собою за принципом «матрьошки». Сільські території класифікуються на певні типи за такими критеріями: вид та режим використання території, ступінь розвитку й ресурсозабезпеченості, галузева спрямованість, функціональна складність, політико-правовий статус, етнічна ознака тощо. Виділяються такі їх різновиди: власне сільські території або аграрні території; перехідні, «змішані» сільські соціально-просторові утворення (сільські урбанізовані зони й ареали та «аграрні» міста); території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, прикордонні, гірські).

Одночасно ті чи інші території можуть мати кілька кваліфікаційних ознак. Крім того, слід враховувати фактор економічного районування,

регіональні та природно-зональні особливості, а також рівень розвитку сільських територій. Але це тема окремого дослідження, тому в даному випадку обмежимося системною характеристикою сільських територій (див. **рисунку**).

Що стосується терміну «життя», то його ми використовуємо в широкому вжитку, а не в галузево-сферному, оскільки сільські території – це не тільки просторовий базис виробництва, а й природне та антропо середовище, в межах якого існують і розвиваються представники

рослинного, тваринного світу, а також людина як біосоціальна істота та духовна субстанція. Саме від людини, її культурно-освітнього та духовного рівня, професійної підготовки, навичок, вмотивованості, бажання та вміння працювати й господарювати залежить ефективність освоєння території та «пульс» життя на ній. Безумовно, рушійною силою, що генерує життя на сільських територіях, є селянин, який, за визначенням німецького філософа О.Шпенглера, є одвічним персонажем історії за умови не втрати ним зв'язку з ландшафтом, заняттями на землі та виконанням дітородної функції [5, с. 90, 91, 100, 102]. Справа лише в тому, яким чином еволюціонує спосіб життя та рід занять селянина.

Звісно, що динаміка життя залежить, з одного боку, від виконання сільськими територіями їх функцій, а з другого – від гармонізації суспільних очікувань із суспільним призначенням цих соціально-просторових утворень.

Використання словосполучення «суспільні очікування» передбачає визначення, по-перше, предмету очікувань та, по-друге, суб'єктів цих очікувань, які є не пасивними спостерігачами, а активними учасниками суспільних перетворень на сільських територіях. Предмет очікувань – це процес відтворення сільських територій у духовному, соціальному, демографічному, екологічному, поселенському й, безумовно, у виробничо-господарському вимірах.

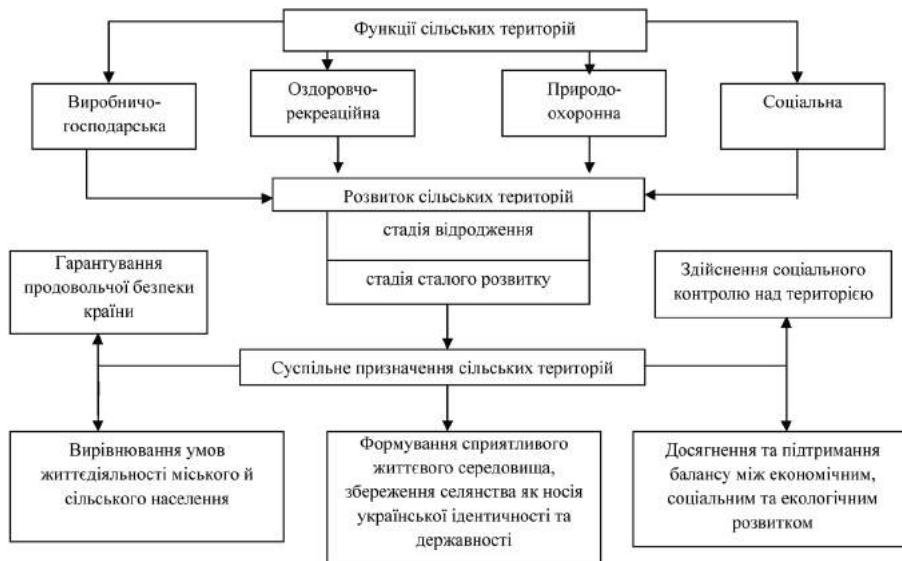
Процес відтворення сільських територій значною мірою визначається динамікою розвитку базової галузі їх економіки – сільського господарства. Починаючи з 2000 року, позначилась стала тенденція зростання темпів випуску сільськогосподарської продукції – з 54259 млн. грн. до 248408 млн. грн. у 2011 році, виробництва валової продукції сільського господарства на одну особу – з 3071 грн. до 5113 грн. відповідно. Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві зросла з 27066,9 грн. до 165229 грн. Проте за рівнем урожайності зернових і зернобобових культур Україна значно поступається країнам-лідерам: 26,9 ц/га проти 60,4-85 ц/га у Швейцарії, Німеччині, Великій Британії, США, Франції, Нідерландах та інших країнах, в яких рівень урожайності цих культур коливається в межах 35,6-58,7 ц/га [11, с. 38, 212, 225, 368].

Однак економічне зростання не сприяло підвищенню рівня та якості життя сільського населення, рівень зайнятості якого у всіх сферах економічної діяльності за 2000-2011 роки зменшився з 4,4 до 3,4 млн. осіб, або на 22,7%. А рівень оплати праці в сільському господарстві майже на 30% нижчий за середній по економіці країни. У 2011 році за межею бідності знаходилося 15,9% сільських домогосподарств, а в 45,9% від загальної кількості сільського населення сукупні витрати не перевищували рівень про-

У статті подано авторське визначення сільських територій як складних за своєю структурною будовою та функціями соціально-просторових утворень. Здійснено їх класифікацію за типами та різновидами. Проаналізовано стан життєдіяльності на сільських територіях. Визначено предмет та суб'єктів суспільних очікувань і перетворень на сільських територіях.

This article presents the author's definition of rural territories as complex in its structure and functions of social and spatial formations. It was performed their classification by type and varieties. It was analyzed the condition of life on rural territories. It was defined subject and a subject of public expectations and changes on rural territories.

Рисунок. Системна характеристика сільських територій*

*Авторська розробка

житкового мінімуму. Незадовільними є й показники демографічного та соціального розвитку: кількість померлих перевищувала кількість народжених на 79,9 тис. осіб; поселенська мережа за 2000-2011 роки втратила 289 населених пунктів; у 56,1% загальної кількості сіл були відсутні фельдшерсько-акушерські пункти, лише 32,7% сіл забезпечені дошкільними дитячими закладами, 45,5% – загальноосвітніми навчальними закладами, 57,7% – закладами клубного типу. Як наслідок, третина сільських населених пунктів перебувають за межею самовідтворення [8, с. 6, 112, 113].

До суб'єктів суспільних очікувань ми відносимо сільське населення, органи публічної влади, суб'єкти господарської діяльності, міських жителів як основних споживачів харчових продуктів, основою виробництва яких є продукція рослинництва й тваринництва.

Оскільки мова йде про суспільні очікування, то цілком доречно розпочати з аналізу участі держави у відтворенні життя на сільських територіях як регулятора суспільних інтересів та активного учасника відповідних перетворень і виразника національних інтересів, що забезпечує реалізацію цих перетворень через бюджетні ресурси, а головне – через вироблення та впровадження державної політики.

З цією метою проаналізуємо конкретні кроки держави у зазначених напрямках.

Щодо державної політики у сфері розвитку сільських територій, то вона є не тільки науково необґрунтованою, а й непослідовною. Продемонструємо це на прикладі розгляду програмних документів, що приймалися урядом протягом останніх років. Насамперед дивує їх велика кількість, у зв'язку з чим виникає сумнів щодо ефективності прийнятих рішень. Це стосується в першу чергу Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року (вересень 2007 року), яка мала переважно галузеву спрямованість. Вже у лютому 2010 Розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено Концепцію Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, а вже у вересні цього ж року уряд М.Азарова скасував дане рішення, що можна було розцінювати як повернення до виконання попередньої урядової Програми. Проте в подальшому акцент робився на виключно галузевому підході до вирішення проблем сільських територій. Про це свідчить затвердження Міністерством аграрної політики України Галузевої програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельного проекту «Нова сільська громада»), яка була презентована міністром М.Присяжнюком разом з Комплексною Державною програмою реформ та розвитку сільського господарства України. Планувалося реалізацію цих програм здійснювати без залучення додаткових коштів Державного бюджету України (з використанням коштів, запланованих на фінансування Цільової програми 2007 року).

Далі наступила черга пілотного проекту «Рідне село» та Стратегії розвитку аграрного сектору України на період до 2020 року, в процесі розроблення якої, за словами М.Присяжнюка, вивчалися наявні у світі прогресивні ідеї та досягнення, які були адаптовані до українських реалій [6]. Однак відкритим залишилось питання про узгодженість між собою всіх перерахованих урядових рішень. Безсумнівним є одне: вони мало що змінили в житті селян та стані сільських територій. Ініціатори й провідники цих рішень не врахували взаємозалежності між аграрним сектором економіки та соціалізованим простором, яка полягає в тому, що аграрне виробництво є основою та джерелом розвитку сільських територій, а розвиток аграрної галузі залежить від демографічної ситуації, рівня матеріального забезпечення та якості життя сільського населення, стану інженерної та соціальної інфраструктури кожної окремої сільської території. При цьому основним фак-

тором виробництва є не капітал, а людина. А це потребує соціально орієнтованого розширеного відтворення сільських територій.

Такий висновок підтверджується думкою інших вітчизняних аграрних економістів, які вважають, що модернізація аграрного сектора має відбутися на соціоекономічних засадах [7].

Однак поки що відношення держави до соціальної сфери сільських територій не відповідає не тільки сучасним світовим підходам, а й певним національним традиціям, про що свідчить передчасна децентралізація управління цією галуззю, послаблення соціальної функції держави в цілому. За збігом обставин одночасно відбулося скорочення державних інвестицій, руйнація старого механізму інвестування соціальної інфраструктури села за рахунок коштів сільськогосподарських виробників, передача об'єктів соціального призначення на баланс органів місцевого самоврядування, фінансова спроможність яких є вкрай низькою.

Нарешті зупинимось на ролі держави як інвестора соціального сектору (за Р.Грінбергом та О.Рубінштейном) та виконанні нею функцій з надання «мериторних благ» (Р. Масгрейв), що знаходить свій прояв у тому числі й у способах і процедури розподілу коштів, які перебувають у власності держави, регулюванні процесів використання ресурсів виробництва, їх розміщенні (алокації), (пере) розподілі доходів та стабілізації економіки.

У цьому напрямі діяльності держави також є певні проблеми. Насамперед мають місце значні диспропорції між часткою валової доданої вартості, яку забезпечило сільське господарство у 2011 році, – 9,6%, та бюджетним фінансуванням сільськогосподарської галузі на рівні 2% (наприклад, у Білорусі даний показник становить 9%). У цьому ж році сільськогосподарські підприємства одержали 4,3 млрд. грн. державної підтримки, в тому числі 3,6 млрд. грн. за рахунок відшкодування податку на додану вартість і 0,7 млрд. грн. за рахунок бюджетної дотації. На 1 га сільгоспугідь ця підтримка становила 118 грн., тоді як, скажімо, в Польщі вона досягає 155 дол. США. У кризовий період майже вдвічі зменшилось забезпечення аграрного сектора кредитними ресурсами: з 20,1 млрд. грн. у 2008 році до 10,4 млрд. грн. за 10 місяців 2011. При цьому частка прибуткових сільськогосподарських підприємств за останні роки не перевищує 70%. Частка фіксованого сільськогосподарського податку в загальних податкових надходженнях від АПК зменшилась із 4,2% у 2008 році до 2,5% – у 2011, внаслідок чого потерпають місцеві бюджети [8, с. 4, 7, 73, 79-81].

Насамкінець при характеристиці держави як суб'єкта суспільних очікувань слід врахувати, що в Україні сформувався (за М.Вебером) патримоніальний тип бюрократії, яка утверджує власні інтереси та служить провладній верхівці, а остання – великому капіталу. Це значною мірою нівелює державну функцію служіння суспільству. Враховуючи рівень корумпованості державного апарату в Україні, стає зрозумілим,

що часто під личиною державних інтересів проступають особисті інтереси посадових осіб публічної влади.

В умовах ринкової економіки не варто сподіватися на те, що роль інтегратора сільського устрою здатні виконувати великі сільськогосподарські підприємства латифундистського типу. Справа тут не тільки в їх економічних інтересах, які орієнтовані на отримання надприбутку, а й у причинах ментального характеру. Володарі сучасних холдингових компаній представлені фінансово-промисловим капіталом, який ніяким чином не пов'язаний із селом та психологією хлібороба, а тому їх менш за все цікавить доля селянина, який ідентифікується у свідомості представників великого капіталу з «відпрацьованим матеріалом».

Суто споживацьким у наш час є ставлення до сільських територій міських жителів, в уявленні яких останні постають як місце виробництва сільськогосподарської продукції та як природне середовище, більш сприятливе для відпочинку, ніж міста. На сьогодні взагалі мало хто займається виробленням та прищепленням певних духовних цінностей, норм і правил, що об'єднують людей.

У цьому сенсі ми згодні з О.Поповою, яка вважає, що соцієтальним (від лат. *societas* – спільність) середовищем, де організовується спільне життя, є сільська громада. Тут, на її думку, дотримання певних норм поведінки забезпечується не тільки санкціями, а й ставленням членів громади до тих чи інших дій. Таким чином, урівноваженню егоїстичних інтересів господарюючих суб'єктів сільських територій, їх участі в сільському розвитку сприяло б проживання в селах та належність до певних сільських громад [9, с. 83]. Це є ідеальною моделлю відносин. Однак господарюючі суб'єкти зареєстровані в містах, а їхні податки не збагачують сільські бюджети.

Сільська громада насамперед має бути економічно самодостатньою. Як відомо, одним з основних джерел розвитку громад є бюджети розвитку. Для прикладу: в сільських громадах із чисельністю населення до 500 осіб бюджет розвитку взагалі не формується, тому не випадково, що саме тут велика частка пенсіонерів та майже відсутні молоді діти. Якщо в сільських громадах із населенням від 500 до 1000 осіб бюджет розвитку мають 11% цих громад, то в громадах із населенням понад 5 тис. осіб – майже 66% [10, с. 62]. Однак не варто пов'язувати соціально-економічну активність громад з її кількісним складом. До того ж громади з кількістю населення понад 5 тис. осіб є винятком із правил, а їх кількісне зростання відбувається внаслідок занепаду малих сіл.

Громада здатна стати реальною силою за умови, коли особи, які входять до неї, відчують себе господарями й відповідальними за те, що відбувається в її межах. А це потребує в першу чергу змін світоглядних засад сільського буття, формування та впровадження селяноцентристської ідеології, спроможної змінити ставлення держави та суспільства до сільського господарства, села й селян, ставлення останніх до самих себе, покращити психологічний клімат на селі, подолати невпевненість сільського населення в своєму майбутньому. Селяноцентризм має практичну спрямованість і прив'язку до певного просторового сегмента, тому ця ідеологія має бути підпорядкована інтересам сільського населення, завдяки чому останнє здатне трансформуватися з об'єкта на суб'єкт суспільних перетворень.

ВИСНОВКИ

Аналіз стану життєдіяльності на сільських територіях крізь призму суспільних очікувань дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на наявність різних типів та різновидів сільських територій, регіональну, природно-зональну та іншу специфіку останніх, їх привабливість і суспільна вагомість визначаються рівнем та якістю життя сільського населення, природно-ресурсним потенціалом, демографічними й поселенськими показниками, станом навколишнього природного середовища, які віддзеркалюють ступінь освоєння й насичення цих соціально-просторових утворень виробничо-господарськими об'єктами та інфраструктурою, рівень щільності населення і його занятості.

У результаті проведеного дослідження отримані нові знання, що мають певну наукову новизну:

1. Запропоновано визначення сільських територій як гетерогенної багаторівневої системи, що дає можливість позбутися спотвореного

уявлення про них як виключно ресурсну базу функціонування й розвитку сільського господарства. Насамперед – це місце життєдіяльності сільського населення.

2. Обґрунтовано концептуальні засади класифікації сільських територій, які складаються з базового, районного, регіонального і загальнодержавного рівнів та їх різних типів і таких різновидів, як власне сільські території або аграрні території; сільські урбанізовані зони й ареали та «аграрні міста», а також території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, прикордонні та гірські).

3. Доведено, що сільські території посідають визначальне місце в національній стратегії розвитку, є основою процесу державотворення та відіграють ключову роль у системі економічних відносин, що зумовлює необхідність постійного впливу з боку держави та дієвого контролю за розвитком цієї територіальної підсистеми суспільства.

CONCLUSIONS

Analysis of life in rural territories through the lens of public expectations suggests that, despite the existence of different types and varieties of rural, regional, zonal nature and other specifics of the latter, their attractiveness and social significance determined by the level and quality of life of the rural population, natural resource potential, demographic and settlement rates, state of the environment, reflecting degree of development and nurturing of these socio-spatial structures of production and economic facilities and infrastructure, the level density of population and its employment.

As a result of this research, new knowledge constituted a scientific novelty:

1. *A definition of rural territories as heterogeneous multi-system, enabling to get rid of a distorted idea of them as solely a resource base of operation and development of agriculture. First of all, this is the place of life of the rural population.*

2. *The conceptual basis of classification of rural territories, which consist of a base, district, regional and national levels and their different types and varieties such as their own rural territories or agricultural territories, urban territories and rural territories and «agricultural» city and territories with a special mode of operation (health and recreation, border and mountain).*

3. *It is shown that rural territories occupy a prominent place in the national development strategy, underpin the nation and play a key role in the system of economic relations, which necessitates constant influence of the state and effective control over the development of the territorial subsystem of society.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2009. – 344 с.
2. Павлов О. Сільський розвиток: об'єктність, просторові межі та суспільне призначення / О. Павлов // Економіка України. – 2011. – № 8 (589). – С. 78–89.
3. Павлов О. І. Різновиди сільських територій та їхні функціональні моделі / О. І. Павлов // Економіка АПК. – 2011. – № 10 (203). – С. 116–123.
4. Павлов О. І. Сільський розвиток як результат функціонування сільських територій та аграрної сфери / О. І. Павлов // Економіка АПК. – 2013. – № 1 (219). – С. 77–82.
5. Шпенглер О. Закат Європы: в 2 т.; пер. с нем. И. И. Махонькова / О. Шпенглер. – М.: Абрис-пресс, 2003. – 624 с.
6. Микола Присяжнюк представив Віктору Януковичу Стратегію розвитку аграрного сектору України до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/ru/node/1345>
7. Геєць В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення) / В. Геєць, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2011. – № 12 (599). – С. 4–14.
8. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – [2-е вид., переробл. і допов.]. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 218 с.
9. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О. Попова // Економіка України. – 2012. – 5(604). – С. 73–84.
10. Орієць О. М. Адміністративно-територіальна реформа як передумова сталого розвитку сільських територій / О. М. Орієць // Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 1 жовтня. 2011 р.); за заг. ред. О. Ю. Боровської. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2011. – 254 с.
11. Сільське господарство України за 2011 рік: [стат. збірник] / За редакцією Н. С. Власенко. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2012. – 386 с.